

РЕАЛИЗМЪТ Е НЕЩО БЕЗПОЩАДНО. . .

ЗДРАВКО ДУНОВ

Тежки, дълбоки размисли пробужда този роман* у читателя, успял с търпение и воля да попие в себе си неговата сурова художествена правда. Защо това е така, вероятно би било много трудно да се обясни на човек, който предварително не е запознат с книгата. Затова моите разсъждения по повод романа на Ю. Бондарев не са предназначени за тези, които предпочитат да четат не самите книги, а написаното за тях. Никаква критика не може да замести личностно-емоционалния контакт с истинското художествено произведение, колкото и прозорлива да е тя. Но аз не се каня да пиша дори критическа статия в традиционния смисъл на това понятие. Искам просто да споделя собствени-те си мисли, събудени за живот от допира с тази великолепна художествена творба.

Дълго, твърде дълго препрочитах и се връщах към книгата, преди да се реша сам да хвана перото. Не зная дали това е добре или зле. Но от друга страна пък вече със сигурност зная, че истината за авторския замисъл не може да се схване просто чрез сюжета. Нещо повече — тя не може да бъде схваната дори и при положение, че ние насочим своето внимание към *конкретната съдба на един или друг от героите на романа*. „Избор“ е такъв тип художествено произведение, при който идеята на автора се носи от органичното сплитане на човешките съдби, а не от един (макар и главен) художествен образ.

Наистина външно сюжетът като че ли позволява и едно по-елементарно тълкуване. Но колкото по-дълбоко потъваме в житейската драма на хората, „населили“ този роман, ние все по-ясно и по-ясно усещаме, че работата никак не е толкова проста и ясна. Ето защо моите размисли няма да следват хронологически развой на събитията, а ще се опитам да изведа на преден план някои от проблемите, които в своята цялост представляват онази канава, върху която се гради тъканта на художественото произведение.

РЕАЛИЗМЪТ Е БЕЗПОЩАДЕН, ЗАЩОТО ЖИВОТЪТ Е ТАКЪВ!

В този роман няма нито един герой, когото съдбата да е пожалила, да се е отнесла благосклонно към него. Мария обича Иля, но обстоятелствата на живота се стичат така, че тя се омъжва за неговия (и свой) най-близък приятел. Иля е младеж с качества, които в друга ситуация биха го издигнали на гребена на живота. „Галеник на живота“ трябваше да бъде — размишлява след смъртта му художникът Василиев, — но не стана. . . Ала знае ли някой точно каква бе гибелната му вина и кога започна всичко? . . . Това никой точно

* Юрий Бондарев. Избор. Партиздат. С., 1982.

не знае. Най-главното беше, че си отиде от живота Иля — младият, силният, решителен Иля, умееш да подчини с горещия и опасен блясък на черните си присмехулни очи, и другият Иля, изтерзан от живота, измъчен от болестта, разочарован, който не искаше, не желаше нищо повече. . .“ (с. 338).

Виктория, дъщерята на Василиев, е прекрасна девойка както във физическо, така и в нравствено отношение. Но животът твърде рано, при това брутално и жестоко смачква нейното достойнство на жена и човек, оставя незаличима рана в нежната ѝ душа. Скептичният до цинизъм режисьор Щеглов също не е станал случайно такъв. Къде са *външните корени* на неговата духовна опустошеност и безверие в човека Ю. Бондарев съзнателно не ни показва. Защото това не е и нужно. Собствената природа на Щеглов е такава, че той винаги би намерил повод да се подиграе било с другите, било със себе си. Него не го обичат, а нима това е малко наказание? Едва в края на романа и той изплаква горчивата си мъка: „... Боже мой, бил съм весел! Веселието на човек, комуто никак не е весело да живее! Вие (към Василиев и Лопатин) и двамата не ме обичате! Мразите ме. . . И това е чудовищно, несправедливо! Моля ви да уважавате поне старините ми! . . .“ (с. 343). Безгрижният скитник, душевно уравновесеният и влюбен в руската природа художник Лопатин е безкористен приятел на Василиев, но той също си има своята драма. При това тази драма не е само семейна, тя е по-дълбока. . . Лопатин трагично изживява съвременните посегателства срещу природата, мъчи се да избяга от урбанизацията и стандартизацията на живота не само географски, но и духовно. Той като че ли нарочно ходи бос даже и за цигари, готов е във всеки момент да зареже всичко и да запраши нанякъде. „Чуй ме, Володя, стари приятелю. . . отхвърчаваме до Ярославската гара, *вземаме си билети за който и да е влак* (к. м. — З. Д.), настаняваме се в купето със симпатичната бутиличка, която ще взема, и. . . към милия север! . . . Сещаш ли се само какво нещо е провинциалното руско градче зиме! Още утре заран си в него и се потапяш в бялата му омая! И край вече — никакви московски философии! А как волно се живее, каква тъга те обхваща, друже мой, като отседнеш в някоя забутана допотопна странноприемница! . . .“ (с. 25—26). Тук, разбира се, проличава и душата на художника, но едва ли само на художника. . .

Що се отнася пък до главния герой на романа, крупния художник Василиев, при него нещата на пръв поглед стоят малко по-иначе. Той си е спечелил заслужена слава на известен творец, няма материални проблеми, приятели и кандидати за приятели също не му липсват. Но нали в крайна сметка тъкмо върху него рефлектират съдбите на всички останали герои на романа! Може ли да се смята за ошастливен от съдбата човекът, който е загубил своя най-близък приятел, оженил се е за обичаната от него, но незабравила първата си любов жена, потресен е от нещастieto на дъщеря си?

Не. . . Ако се вгледаме по-внимателно в цялата тази история, то сигурно ще забележим, че докато всеки от останалите герои си има своя *лична* драма, то за Василиев тяхната *обща* драма става негова собствена. . . Той е фокусът, в който се пресичат съдбите на тези близки нему хора, в неговото сърце те отзвучават най-силно. Затова в края на краищата става така, че Василиев не само осмисля, но и реално изживява драмата на всички останали герои. Без образа на Василиев точно такъв, какъвто е в романа, никаква художествена творба не би се получила.

Сурова, дори жестока е художествената правда на този роман. Ю. Бондарев обаче е верен както на живота, така и на самия себе си. Тъкмо на него — изречени от устата на художника Василиев — принадлежат думите, изведени като заглавие на настоящите размисления. В един разгорещен разговор с посредствения като творец, но издигнал се високо в йерархията Колицин,

Василиев му казва: „Не знам защо ме помоли честно да ти кажа мнението си, макар то да няма за теб никакво значение. Знам само, че една и съща природа, едно и също събитие се възприемат различно от различните хора. Вероятно различна е, Олег, и прелестта в живота и изкуството. Ала нелепо е да държиш в ръцете си кокошка и да си въобразяваш, че си хванал жар-птица. . . Я пусни пернатата животинка, Олег, за бога, пусни я, нека си се разхожда. . . а пък ти вземи си пиши — нека ти е сладко — своите книги за композицията и колористиката, само не разваляй зрението на студентите със своята измислена изисканост в живота. Защото тази красива красивост е по-лоша и от плесенясал мармалад. Реализмът е безпощадно нещо“ (с. 273). Ето на този безпощаден реализъм е верен Ю. Бондарев; тук е коренът на трагичната съдба, която — подобно на синка — неотлъчно следва неговите герои. Но ако Ю. Бондарев не беше художествено разкрил причините на този трагизъм, ако той го беше фиксираше просто като факт, читателят би останал равнодушен към него. Нима си струва да жалим и оплакваме съдбата на Иля Рамзин, станал обективно предател на своята родина?

Че е предател, предател е. И никой по-добре от неговия най-близък другар Василиев не разбира същността на предателството. Но защо тогава липсва осъдителното отношение на Василиев към Иля, защо той го приема (макар и с изненада, разбира се) просто като човек, попаднал във въртопа на една безизходна житейска ситуация? Нима приятелските чувства от младостта застават над дълга към Родината? Не, естествено, не е Василиев човекът, който би простил предателството дори на самия себе си. Но тогава какво излиза? Излиза, че дори предателството не е нещо, което може да се оценява безотносително към ситуацията, в която е извършено.

Ето защо Василиев никога и никъде не оправдава Иля. Но той не го и осъжда — в романа няма нито една дума, която да свидетелствува директно за такова отношение. И все пак читателят съвсем не остава с впечатлението, че в поведението на Василиев към Иля има нещо нередно. Тогава къде е коренът на тази художествена „мистификация“, чрез която Ю. Бондарев руши нашите обичайни представи за предателя и предателството? Впрочем някои критици се постаряха и този път да изкарат себе си по-католици от папата, противопоставяйки категорично и рязко образите на Василиев и Иля. В романа обаче такова нещо няма. И трябва човек да вярва повече на собствените си представи за това, как трябва да е написан романът, а не на Бондарев, за да твърди подобно нещо.

Това, което в романа действително съществува, е следното. До определен момент от техния живот пътят на приятелите от детинство Иля и Владимир върви заедно. След този момент — за който ще стане дума по-късно — пътищата им трагично се разделят; всеки сам изживява собствения си живот. Наистина този живот е вече свършено различен; обективно те стоят на позиции, които са коренно противоположни една на друга. И пак обективно Иля се оказва предател на своята родина, а Василиев — един от най-големите художници на своя народ. Само че моментът, в който техните пътища се разделят завинаги, е малко по-особен. Реално този момент изиграва ролята на някакъв безпощаден водовъртеж, който извърля единия от двамата приятели наляво, а другия — надясно. До края на своя живот Иля непрекъснато ще се връща — макар и в друга форма — към този момент и ще изповядва мисълта, че съдбата на хората се определя от някакви сили, стоящи извън техния разум и способности за действие.

Какъв е този фатален за Иля (пък и не само за него) повратен момент? Без да имат вина по същество, артилеристите от батареята, поета току-що от своя нов командир Иля Рамзин, отстъпват под натиска на немците и изос-

твоят оръдията. В очите на командира на полка майор Воротюк артилеристите са дезертьори, заслужаващи най-тежко наказание. И той им нарежда или да си вземат оръдията обратно от немците, или да умрат. „Та ето ти моята заповед, лейтенанте, слушай ме внимателно, ако ти се живее! Всички назад — при оръдията! Щом сте могли да ги изоставите, съумейте и да си ги върнете! Правете, ама каквото щете — ще атакувате ли, ще крадете ли оръдията, на части ли ще ги изнасяте от обкръжението — ваша си работа. Каквото щеш прави, комбат, но оръдията да ми бъдат в полка! Да ми са тук — като булка на младоженец! Ето тук, на височината ги искам. Не ми ли ги върнеш — под съд ще те дам, така да знаеш. И най-напред — теб, именно теб, комбат! И край — с тебе е свършено! Ясно ли ти е, лейтенанте? Върви! Ма-арш оттука!“ (с. 208—209). С тази заповед настъпва времето на фаталния избор. . .

ФАТАЛНИЯТ ИЗБОР

ИЛИ

КОГА ЖИВОТЪТ НЯМА АЛТЕРНАТИВА?

Какво може да направи командирът на батарея лейтенант Иля Рамзин, след като му е отдадена току-що цитираната заповед? Обективно погледнато, едно-единствено нещо — да получи куршум в гърдите било от немци, било от своите. Иля Рамзин не е от страхливите; Ю. Бондарев ни е показал това достатъчно ясно при описанието на досегашния му живот. И ако трябваше да умре в един нормален бой, той в никакъв случай не би се поколебал да направи това. Но тук работата стои съвсем другояче — *Иля не е убеден, че има вина, заради която следва да се примири с неизбежната смърт*. Да се вземат обратно оръдията от немците е абсолютно невъзможно, това го знае много добре и самият майор Воротюк. Но ако не се вземат, тогава пък куршум за дезертьорство! На всичко отгоре в тази ситуация се намесва и бившият криминален престъпник старшина Лазарев, който подло излъгва, че заповедта за изоставяне на оръдията е била дадена от лейтенант Рамзин. Всичко се завърта в един дяволски кръг, кръгът на неизбежната, но същевременно глупава и неестествена смърт. Самият Василиев също се намира в този кръг, но излиза от него по силата на една чиста случайност. Той просто не попада в числото на първите, които трябва да проведат безнадеждната атака срещу немците и затова оцелява. Преди тази атака обаче той се обръща към Иля:

„— Иля! — с пресъхнал глас го повиква Владимир. . . Не бива да се връщаме без оръдията. Само че не бива да сме и идиоти: три оръдия не можем да измъкнем на гръб от обкръжението. Какво да правим?

— Ще умираме — с безстрастно хладнокрвие му отговори Иля и Владимир остана поразен от сатанинския смях, изкривил облятата му в пот буза. — Кой куршум е по-сладък? Немският или руският? — повтори той думите на Воротюк, вероятно не му излизаха от главата. — Не-е, живи не му трябваме. Той вече докладва на началството, че геройски сме загинали, смазани под гъсениците на танковете, и че само поради това немците са превзели гората. Нашата смърт е неговото оправдание, Володка. Воротюк за нищо на света няма да отстъпи. Ние загинахме заедно с оръдията, разбра ли?

— И аз си мисля за същото.

— Всичко е ясно като две и две. Погребяха ни, Володка“ (с. 211).

Жестоко и мъчително е да се чете този диалог, но от него с пределна яснота проличава, че за Иля вече са отрязани всички пътища към нормалния живот. Защото не бива да се забравя, че ролята на Иля и Владимир в тази история не е съвсем еднаква. Дори да оцелееше по някаква случайност като Владимир, Иля щеше да бъде разстрелян; той носи върху себе си (на всичко

отгоре и оклеветен) главната отговорност. Как би постъпил ти, уважаеми читателю, на мястото на Иля? Можеш ли с ръка на сърцето да гарантираш, че щеше да избереш — ако това е изобщо избор, дявол да го вземе! — смъртта с ясното съзнание, че не си я заслужил? Това е коварният въпрос, който стои не само пред нас с читателя, но който е стоял и пред мъдрия и много препатил Ю. Бондарев. Затова той не бърза да осъди Иля, макар да ни подказва ясно, че в никакъв случай не одобрява неговото решение. Той като че ли просто иска да ни внуши, че *най-нелепа от всичко в тази история е самата ситуация*, в която са поставени Иля, Владимир и техните другари. Решението на Иля е, разбира се, неприемливо, но има ли смисъл въобще да се говори за приемливи и неприемливи решения в такава абсурдна ситуация? Щеше ли да ни стане Иля по-близък на сърцето, ако беше приел незаслужената смърт със смирението на човек, определен за жертвоприношение? Едва ли. . . Ю. Бондарев не би написал този роман, ако смяташе, че другото решение е по-адекватно на човешката природа. *Човекът, разбира се, не може да заплаща правото си на живот на всякаква цена, но той не бива и да го продава по-евтино от действителната му стойност.*

Иля Рамзин е жертва на абсурдната ситуация, в която е попаднал. А тази ситуация е абсурдна по простата причина, че от нея въобще няма изход, който би позволил на човека било да умре с чиста съвест като герой, било да оцее, запазвайки достойнството си на съветски човек. Към руското издание на романа има една илюстрация (на последната корица), чрез която художникът е предал тъкмо този момент, в който Иля е поставен в средата между двата куршума. Пред него като непробиваема стена, разгневен и безпощаден, стои майор Воротюк, сочейки с ръка зад гърба на Иля и Владимир, където ги чака смъртта от немските куршуми. Нима може при това положение действително да се говори за избор, в който се съдържа някакъв хуманен, човешки смисъл?

Изборът. . . Безспорно, това е голямата тема на Ю. Бондарев в романа. Но да се тълкува тази тема опростено, би било кощунство спрямо това великолепно художествено произведение. Някои критици побързаха да кажат, че в книгата на Ю. Бондарев е прокарана и защитена идеята, според която всеки сам прави своя избор и пак сам, *доброволно* носи последиците за него. В определен смисъл това е вярно, но. . . *само относително вярно*. Защо? Ами затова, *защото главният патос на романа е насочен тъкмо против създаването на обстоятелствата, при които изборът практически става безсмислен*. Какъв разумен избор може да направи Иля, когато на него му предлагат просто да изрази предпочитанието си към немския или руски куршум? *На човека трябва да се позволи да има право на избор — ето туй е главното, за което воюва Ю. Бондарев*. А правото на избор предполага ситуация, в която поне един от всички възможни варианти на поведение позволява човекът да си остане човек. Ако той не избере правилния вариант — нека си плаща с лихвите за това, че не е имал сили да се насочи към него. Но ако правилният вариант изобщо е изключен от абсурдността на ситуацията? Не е ли това нещо като задача в математиката, която е по принцип нерешима? А може ли по принцип нерешимата задача да има правилно решение? Не може, разбира се. Ето тук е коренът на дълбоко противоречивите вътрешни чувства, които след години преуселеният художник Василий ще изпитва към разрушения живот на Иля. Василий хем не може да приеме Иля такъв, какъвто той е сега, хем не може, не чувства в себе си право да го осъди за това, че той е станал такъв.

Иля Рамзин не е направил своя избор да измени на родината си доброволно и съзнателно. Той просто е предпочел да оцее, макар и обгорен завинаги от безумния огън на войната. *Има ситуации, в които животът дей-*

ствително не е противопоставен на каквато и да било равностойна нему алтернатива. Човекът, разбира се, не може да поставя своя живот по-високо нито от дълга към родината, нито от отговорността си пред хората, които е призван да защитава. Но родината не е майор Воротюк. Нима тя — великата родина на Иля Рамзин — го поставя безжалостно по средата между немския и руския куршум? Но пък, от друга страна, нима е възможно отделният човек да получава своите заповеди непосредствено от Родината изобщо? Иля Рамзин неслучайно до края на живота си таи омраза в себе си не към Родината (нея той обича, макар и не точно така, както я обичат Василиев или Лопатин), а към майор Воротюк и подобните нему. Тази страна на конфликта в никакъв случай не бива да се пренебрегва. Защото — ако погледнем нещата така, както то те са представени в романа, ще ни стане ясно, че всичко започва със заповедта на командира на полка. Тя, тази заповед, се превръща в онзи фатален водораздел, от който пътищата на Иля, Владимир и Мария се разделят завинаги и безвъзвратно. Освен това бащата на Иля е загинал по времето на култа; това също не е без значение за неговото оформяне като личност.

Човешкият живот има алтернатива и тази алтернатива е дългът към Родината, към Партията и Народа. Но алтернативата може да стане и нерелативна при положение, че от името на родината, партията и народа издават заповеди хора, които обективно не заслужават оказаната им чест. Човешкият живот трябва да бъде уважаван, ако искаме той да бъде отдаден доброволно и съзнателно в името на нещо по-свято и велико. Липсата тъкмо на такова уважение към живота на Иля Рамзин го довежда до решение да се спаси с цената на едно деяние, което обективно не е нищо друго освен предателство. Кого в края на краищата предава Иля Рамзин? Партията, родината, народа, родната си майка и близките си другари? За съжаление — само тях. Само че ги предава не по доброволен, собствен избор, а поради обстоятелството, че пред тях е застанал майор Воротюк, който е способен да опорочи всяка велика любов и всеки върховен дълг, превръщайки ги в олтар, пред който трябва да се принасят безсмислени жертви.

КОНТИНЮИТЕТЪТ НА ЖИВОТА

ИЛИ

НЕОТВРАТИМОСТТА НА ЧОВЕШКАТА СЪДБА

Може би най-последователно и художествено убедително в романа на Ю. Бондарев е прокарана идеята за континуитета на човешкия живот, за това, че нищо в този живот не остава без последствие. Докато човек е млад, той обикновено е склонен да мисли, че неговите постъпки няма да се отразят фатално върху бъдещето му, че винаги има време да се започне животът наново. Ю. Бондарев безжалостно разрушава тази илюзия. За него човешкият живот е единен и неделим; всичко, извършено някога и някъде, рано или късно дава да се разбере, че то е част не само от миналото, но и от настоящето и бъдещето. Иля Рамзин например до самия си край не успява да преосмисли извършеното от него деяние, не успява да излезе от кръга, в който принудително е вкаран. Нещо повече — трагичността на собствената си съдба Иля издига до трагичност на човека изобщо, до една фаталистична предопределеност на неговото битие. Вижте какво казва той на Владимир в техния последен разговор: „Слушай, Володя, има ли времето начало и пространството край? Замислял ли си се върху това? За времето? Струва ми се, ти тъкмо затова ми беше говорил. А като че ли цялото ни минало — детството, младостта ни — са били извън времето. Не ти ли е идвало наум? А всичко друго... е започнало след това? На мен ми разрешиха да дойда... Бях оказал на своята родина

след войната някои услуги, но това са дреболии. Изглежда, че ние сме пращинки в потока на световната съдба. На вселената. . . Животът е страшно нещо. . . Не сте ли се замисляли, че цялото човечество представлява опитни зайчета на земята и някой си прави с тях чудовищен експеримент? Подобен на бавното приваждане на присъдата в изпълнение. Не, не бог. Тази сила е над бога. Слушай, Володя, стари приятелю. Всички сме смъртни, абсолютно всички. И хората, които обичаме, и онези, които някого обичат. Не ние правим избора, а Господин експериментът. Онова космат, звездно, далечно. . . И за всеки идва часът за сетно „сбогом“. За прошка или за проклетие. Изборът е самоопределение. Или, или. Кой ни внушава това „или“? Страшно. Това е нищото. Нито черна, нито бяла дияра във Вселената, а бездънна пустота. . . Извършен е експеримент, доказано е на какво са способни хората и — пустота. Лабораторията е опразнена. Дали опитът е сполучил, или не е сполучил — това не е наша работа. Нашият разум не стига дотам. Избор, избор. . . Живот или смърт — избор. Кой ни го внушава? Вселената? . . . Или неколцина всесилни хора, които искат да управляват света? . . .“ (с. 320).

Аз съм убеден, че този монолог ще остане като един от вечните бисери в световната литература. Но не за това ми е думата сега. Главното е, че индивидуалният живот на Иля Рамзин се е превърнал в мярка, чрез която той мери човека и света изобщо. Не бива да се лъжем — в думите на Иля Рамзин има нещо от собствените мисли и чувства на Ю. Бондарев, от неговото личностно отношение към живота. Ако не беше така, той никога не би успял да напише този колкото прекрасен от художествена гледна точка, толкова и страшен по своето съдържание монолог. Нима трябва с лека ръка да отхвърлим тези разсъждения? Нищо, абсолютно нищо вярно ли няма в тях? Има. . . и там е трагедията!

Съдбата на Иля е такава, че той — ако не иска да лъже себе си и другите — не би могъл да мисли по друг начин. Той действително се е оказал една пращинка във вихъра на войната, захвърлена там, където не тя, а вихърът е по-искал. Няма ли право тогава да зададе проклетия въпрос: кой в същност прави избора? Ние ли го правим, или само си мислим, че го правим? От своя гледна точка Рамзин е прав, *макар това никак да не означава, че самата гледна точка е правилна*. Но правилна или не, тази гледна точка е реална; тя е породена от самия живот, а не е измислена. Тук ние отново се сблъскаме с безпощадния реализъм на Ю. Бондарев, който никому и нищо не спестява.

На читателя може да направи странно впечатление фактът, че думите на Иля не получават равностоен отпор от страна на Василиев и дори на Лопатин. Василиев не отговаря нищо, а реакцията на Лопатин се изразява по следния начин:

„Твоят приятел май е кърор-кютук — мрачно замислен, каза Лопатин, като слушаше Иля с чувствителна сериозност, както се слушат бъртвежите на душевно болния, и се учудваше на неговата фанатична убеденост и явно се съгласяваше и не се съгласяваше с доводите на разпаления ум. — Та той говори невероятни неща, на мен косата ми настръхва. . .“ (с. 320—321).

Откъде идва тази парализираща аргументите на събеседника сила в думите на Иля Рамзин? Защо Лопатин — праволинейният и по детски откровен Лопатин — *едновременно се съгласява и не се съгласява с Иля*?

Силата на думите на Рамзин идва оттам, че те са изстрадани. Това не са логически аргументи, на които можеш да търсиш контрааргументи и словесни опровержения, а изповед на една душа и на един ум, срещу които можеш да противопоставиш само собствената си душа и собствения си ум. В крайна сметка — да противопоставиш позицията на собствения си живот.

Рамзин и Василиев мислят различно затова, защото са живели различно. И ако трябва да бъде опровергнат Иля, то трябва да бъде опровергнат реалния му живот, а не думите, които го изразяват. Но как да опровергаш живота на Иля, когато той не го е избрал сам? Единствен Владимир разбира това; тук е причината за неговото мъдро млчание, а не съгласието било с думите, било с живота на Иля.

Наистина съдбата на Рамзин не е съдба на всички хора. В това отношение той погрешно абсолютизира личната си трагедия и прави от нея обобщения, които в своята цялост са неверни. *Но неверни като цялостна концепция, тези обобщения са верни аспекти от живота на всеки човек.* В случая е налице една хипертрофия на човешкото съзнание, обусловена от дълбоката противоречивост на реалния живот.

Човекът мисли така, както живее. *А живее, както сам иска, но същевременно и така, както обстоятелствата изискват от него.* Не бива да си въобразяваме, че нашият избор е винаги суверенен и само суверенен. Да се пренебрегват обективните обстоятелства, които налагат своя печат върху живота на хората, това би значило да се пренебрегва истината за живота. Подобно пренебрегване не е в стила на Ю. Бондарев. В своя роман обаче той ни показва и нещо друго, което е също така от изключително значение. За какво по-точно става дума?

Ако животът на Иля е преминал под доминиращата роля на съдбовни за него външни обстоятелства, то животът на художника Василиев (през последните петнадесет години, по собствените му думи) пък се е определял главно от това, какво е било неговото субективно разбиране за правилния избор. Това е, така да се каже, доминиране на другия полюс — полюсът на свободния избор на човека. И какъв е резултатът? Намерил ли е щастието Василиев, след като е получил правото да живее така, както сам е преценил за най-добре? Нека не бързаме с отговора на този въпрос, а да се опитаме да вникнем в неговите собствени чувства и мисли.

В романа има един епизод, където са описани размислите на Василиев в ранната утрин, когато той чака закъснялата си дъщеря на улицата.

„Беше малко преди разсъмване. По улиците не се виждаше минувач, нийде не светеше прозорец. Някакъв остър вътрешен студ започна да се прокрадва в душата му, той вдигна напосната си с влага яка и застина в лошо предчувствие за прииждаща неотвратима жестока беда, като напомняне и предупреждение, че рано или късно трябва да се разплаща за петнадесетте години спокойна работа, за така наречените успехи, признание, за купуването на картините му от музеите, за пътуванията в чужбина с изложби — може би твърде много беше зает със себе си през тези щастливи години?..“ (с. 262).

Как да разбираме тези размисли на Василиев? Нима животът дори и тогава, когато е живян по волята на суверенния избор, не носи щастие на човека? Откъде е това чувство за прииждаща жестока беда, за необходимостта от разплащане? Художникът все още смътно долавя, че животът по волята на собствения избор води към една друга крайност, намираща израз в прекалената му заетост със самия себе си. Но каква е тази прекалена заетост със самия себе си? Нима може да се прави голямо изкуство без човек да се отдаде на тази дейност изцяло?

Следвайки порива на вътрешните си стремежи, отдавайки се страстно на любимото изкуство, художникът Василиев не успява да обърне нужното внимание на други неща от живота, които по-късно жестоко му напомнят за себе си. Той започва да страда от мисълта за вина пред баща си, с когото почти не се е виждал през последните години от живота му. Да страда до такава степен, че в момент на нервно изтощение да му се струва, че баща му говори с него по

телефона. Това са вече халюцинации, които той осмисля „като сигнал, като предупреждение насън, като някакъв мистичен знак, напомнящ за миналите му вини пред баща му“ (с. 283).

Ето я отново пред нас идеята за неотвратимостта на съдбата и за континюитета на живота, в който всичко е от значение и в който никоя грешка не остава ненаказана. Василиев постепенно, но упорито бива завладян от чувството за вина, което отеква болезнено в нежната му художествена душа. Това негово състояние в романа е описано по начин, който не търпи никакво преразказване. Затова ще си позволя да го приведа изцяло.

Василиев „разбираше, че това не е физическа болка, че нервите му са разстроени до краен предел, че го пие, потиска го и го гнети безизходната мъка, жалост по Виктория, по Мария, по покойния му баща, все едно, че той, Василиев, жестоко беше ги предал. С разума си се опитваше да доказва, че няма нищо безплодно от това самоизтезание, че тази негова преумора и започналото нервно разстройство са плод на дългогодишната работа без почивка, но някакъв таен, коварен глас му внушаваше: „Ти си талантлив, върви ти, материално си осигурен, оженил си се за любимата жена, нима не си познал щастливото удовлетворение? Какво още ти трябва? Няма да се измъкнеш, няма да се измъкнеш. . .“ И този настойчив глас в него се бореше с нещо, преследваше го неотстъпно през дългите часове, когато оставаше насаме със себе си.

„Но нима е възможно животът ми да е някаква непрекъсната вина пред другите?“ — помисли си Василиев с вътрешна съпротива, с желание да се изтръгне от задущаващата го тъга, и отново същият таен, коварен глас тихичко му отвърна: — Че защо не, щастливецо? . . . Иля попадна в плен, ти се върна. Маша обичаше него, а стана твоя жена. Иля е сериозно болен, а твоето са само нерви. Ала няма да се измъкнеш. . . Животът не търпи само цвета на сполуката. За всичко трябва да си плащаш. Да си върнеш стария дълг. Длъжник на равновесието, жертва на безжалостните везни на живота. Колко смешно звучи думата „жертва“! Не, не ще се измъкнеш, не ще се измъкнеш. . . Длъжник на истината и правдата. Кому е нужен твоят дълг? О, каква мъка, каква мъка! . . .“ (286—287)

Потресаващо описание! Колко дълбоко трябва да е надникнал Ю. Бондарев в бездната на човешката душа, за да излязат изпод перото му тези блестящи редове! Оказва се, че в края на краищата Василиев най-трагично от всички изживява сложността и противоречивостта на живота, той единствен е в състояние да поеме върху себе си вината за всички и пред всички, без да търси каквото и да било оправдание извън своя живот. Иля не може да осмисли собствената си вина затова, защото вижда причините за нещастieto си във външните обстоятелства. Затова той — въпреки сложните външни перипетии на съдбата му — е по-еднозначен, по-едноизмерен образ. *Василиев е истинското постижение на Ю. Бондарев: без него всички останали образи, включително и този на Иля Рамзин, щяха да изглеждат по съвсем друг начин.*

Към края на романа чувството за вина (а аз бих добавил и за отговорност) у Василиев постепенно се освобождава от конкретните си измерения; то се издига до една по-висша отговорност, присъща само на хората с планетарно мислене. „Не иде ли оттам това чувство за вина, което се повтаря и ме измъчва, тежкия копнеж и съжалението затова, че целият свят виси на косъм и че ще изчезне нещо главно? Какво ще изчезне? Добротата? Вярата? Доверието и жалостта един към друг? Не, не красотата ще спаси света, а истината за неизбежността и разбирането за човешката незащитеност и крехкост на всеки, еднакво за всички. За всички. Не силата, а трагичната слабост на всички пред смъртта. И тук нищо не ще помогне. Ни талантът, ни славата, ни положението. Нищо. Иля направи своя избор през 1943 година, за да оцелее. . .“

А аз след войната избрах своя път в изкуството към върховете на славолубието чрез смиреннието да работя, да работя, да работя. Като луд. Значи съм бил трудолюбив и ми е вървяло — и това ли е щастието? Смисълът на моя живот? А какво нещо е смъртта? . . . Нима и смъртта е избор, опит на вселенската сила, която си прави експерименти с човечеството и му пречи да познае истинския смисъл на живота?“ (с. 348—349)

Проблеми, проблеми, проблеми. . . Но нима може някой с чиста съвест да каже, че те са вече решени? Нима художникът Василиев не търси и не иска да намери това, което е съдбовно важно за всеки от нас? Разбира се, неговата мисъл може да не се движи непременно по пътища, които бихме извървели и ние. Но възможната разлика в пътищата никак не означава, че целта не е една и съща. В края на краищата Ю. Бондарев също е човек, който вижда нещата от своята гледна точка. А тази гледна точка — макар и някъде дискуссионна — все пак е твърде, твърде висока.

Заклучителните акорди на сложните лъкатушения на мисълта, която следва Василиев, прозвучават полифонично и дълбоко. „И все пак искаме да разбера — казва на себе си той — има ли някакъв единен смисъл животът? И има ли единен смисъл смъртта? Нима се мъча да разбера нещо от отвъдното, мистичното, непознаваемото? Не, не волята на измисления бог, а висшата сила на Вселената, разумната ѝ енергия, която може би си прави опити с нас, в което беше убеден и Иля. Нима тя ни заблуждава и с истината, и с лъжата, с глупавата надежда за вечно здраве, за помилване от смъртта и дори ни подлага на изпитание чрез умопомрачаваща любов. . . И разлага общността на духа. Така ли е? И ако е така, то няма единен смисъл животът, няма единен смисъл и смъртта. Значи на земята съществуват хиляди смисли и хиляди избори — и тогава какво? Може би затова ми е направило впечатление колко логична и красива е лъжата и колко грубовата, нелогична е истината. Но невъзможно е да се съглася с това, както е и невъзможно да направя избор за повторно изживявана младост и на повторна своя съдба. . .“ (с. 349)

Намерихте ли отговор на проклетите въпроси в размислите на Василиев, уважаеми читателю? Аз не успях. . . Или по-точно, намерих отговор, който сам съществува под формата на въпрос. Но въпрос, на който аз пък имам своя отговор. Както, по всяка вероятност, и Вие. . .

Та така — има ли единен смисъл животът? Има точно толкова, колкото и няма. . . Каламбур? Софистика? Не. . . Просто отговорът е такъв, какъвто го дават не книгите, а животът. Животът обаче дава ту един, ту друг отговор на вечния въпрос. Ю. Бондарев великолепно знае тази истина, която е достатъчно дълбока, за да бъде еднозначна и едностранчива. Всеки от нас със своя собствен живот дава отговор на въпроса. Дава го практически, а не на думи. И когато дойде ред на думите, те просто повтарят отново онова, което сме казали на дело тогава, когато дори не сме се замисляли над въпроса.

Това е то континуитетът на живота! Ние стигаме до рационално осмисляне на своя живот в момента, когато вече сме го изживели. А тогава е късно както за повторна младост, така и за повторна съдба. . . Оттук идва раздвоеността на Василиев, както и невъзможността да приеме онова, до което се домогва с омърдралата си мисъл.

Всеки, разбира се, сам прави своя избор. Но той не го прави във вакуум, на празно място. За да бъде човечно и достойно решението, взето при избора, то трябва да бъде направено в човечни обстоятелства. Затова романът на Ю. Бондарев е във висша степен критика на войната, създаваща безчовечни и фатални ситуации, от които понякога въобще не може да се излезе с правилен избор. Нечовешката ситуация поражда нечовешки решения, за които човекът се разплаща с целия си по-нататъшен живот.

В края на българското издание е поместен един кратък разговор между Ю. Бондарев и българския критик Г. Пенчев. На въпроса на критика — „В „Бряг“, както и в „Избор“ глобалните идеи сте „възложили“ на хора на изкуството. Не е случайно това, нали?“ — Ю. Бондарев отговаря:

„Не е случайно, разбира се. В „Бряг“ Никитин е писател, а сега — Василиев е художник. Някои критици смятат, че Никитин е надарен с повече воля и твърдост, че е по-определен в тази трудна историческа схватка, която днес води човечеството, а Василиев се измъчва, люшка се, търси. . . Такива герои са ми нужни, за да осмислят живота. Те са способни за това. . . Убеден съм, че светът се намира в такова състояние, че ако не победи духовното начало, ще настъпи гибел“ (с. 359).

Нека благодарим на критика за този находчив въпрос. Чрез неговия отговор читателят по-директно навлиза във вътрешния свят на Бондарев, подобре разбира веруюто на този голям писател.

Съдбата на твореца във времето на безпощадния житейски реализъм е най-тежка и отговорна. Външно погледнато, Василиев като че ли наистина повече се люшка и търси, отколкото да стои здраво върху готовите истини. Той се стреми всичко сам да изживее, сам да стигне до отговора на проклетите въпроси, зададени му от живота. Дали това е признак за неустойчивост на характера, за прекалена „добрящина“, или в замисъла на Ю. Бондарев се крие нещо по-дълбоко? Струва ми се, че външните впечатления от образа на Василиев са доста далеч от истината. Та нима някъде — дори на едно-единствено място — в романа художникът отстъпва от своите позиции, прави компромис с принципите на живота си? Не, няма такова нещо. . . Има обаче един нов начин за защита на собствената позиция; защита, която в крайна сметка обезоръжава както скептичния циник Шчеглов, така и фанатично убедения в изстраданияте си истини Иля Рамзин.

Василиев почти не участва словесно в предсмъртния разговор между Иля, Лопатин, Шчеглов и Виктория. Но неговото присъствие е толкова наситено и плътно, та читателят има усещането, че всички заедно и всеки поотделно говорят *на него и за него*. Той е фигурата, от която чакат отговор, на него те задават своите въпроси дори и тогава, когато спорят помежду си. Само Василиев може да разбере аргументите на всички, само той вижда както тяхната относителна правота, така и тяхната едностранчивост и ограниченост.

Естествено стремежът самостоятелно да бъде разбрано всичко и всички неизбежно поставя главния герой в една привидно пасивна, едва ли не люшканска се позиция. Зад това „люшкане“ обаче се крие такава широта на сърцето и ума, която е присъща единствено на истинския, на големия човек и творец. Василиев прекрасно разбира неимоверната сложност и вътрешната противоречивост на заобикалящия го свят, поради което не е склонен към едностранчиви и прибързани оценки. Той е дълбоко убеден, че не думите, а делата, реалният живот на човека са неговият най-добър учител. Затова изненадва дъщеря си, когато на нейните съмнения в хората след преживяното нещастие (Виктория е изнасилена вулгарно и жестоко) противопоставя следния отговор:

„— Когато човек е на твоите години, дъще моя, има едно чудесно средство — живея, както ти подсказва биологичният закон. . .

Тя го погледна въпросително.

— Не схванах мисълта ти, татко. Какъв е тоя биологичен закон? . .

— Думите са си думи, Вика — продължи той, — ала целият ми живот е любопитно нещо, а младостта — чудесен подарък, който за съжаление времето бързо си взема обратно. Ти го имаш сега този подарък — и стига си се

самоизяждала! Ами това е, Вика! В това се крие смисълът на биологичния закон“ (148—149).

Просто и. . . неясно, нали? Но неясно за Виктория, а не за хората, които знаят какво значи твоята младост да бъде погълната от войната. Как обаче да обяснят на младите своето знание? *Как с думи да им предадат горчилката и мъдростта на придобития житейски опит?* Не. . . не става с думи! Тъкмо затова Василиев простиичко казва — думите са си думи, а ти живеи живота си, и толкоз! Някога Хегел беше написал, че една и съща дума се възприема от юношата и зрелия мъж по коренно различен начин. Защо? Ами затова, защото в нея младият ще види една полупразна черупка, а за стария черупката ще се пука от съдържанието.

Василиев е предостатъчно мъдър, за да си позволи да бъде съдия на другите. Той знае, че те имат право на своите грешки точно така, както е неизбежно изкушлението им.

Съдбата на твореца е неразривно свързана със съдбата на изкуството. Чрез него и в него художникът изразява своето отношение към света. „Аз съм убеден — казва Василиев на сеньор Боцарели във Венеция, — че изкуството е самопознание на човечеството и негово самонаказание. . . Самонаказанието е необходимо, за да се самосъхрани човечеството. Разбирате ли ме, сеньор Боцарели? Изкуството е призвано да съхрани човешкото у човека!“ (с. 42)

Така! Но ако изкуството е *самонаказание*, посредством което човечеството съхранява само себе си, то тогава трябва ли да се учудваме, че художникът Василиев не бърза и дори не иска да наказва другите? Той ги оставя те сами да се самонакажат, да се разплатят саморъчно за собственото си падение и грешки. Така става с Иля, така става с Щеглов, та дори и с Мария. Мария е твърде сложен по замисъл образ, на който — за съжаление — сега аз не мога да се спирам подробно. Ще отбележа само това, че нейното многогодишно „двойно съжителство“ с Василиев не е без значение за пътя, който художникът извървява. Тук авторът е подхванал своята тема за самонарастващата любов, за любовта, която в крайна сметка поражда ответна любов. Ю. Бондарев е повече моралист в изкуството като Толстой, отколкото естет в смисъла на Достоевски. Затова Василиев смята — в друг контекст аз вече посочих това, — че не красотата ще спаси света, а истината за трагичната незащитеност на човека, за слабостта на всички пред смъртта.

Победена от собственото си самонаказание, Мария все пак не издържа и спонтанно възкликва след погребението на Иля:

„— Божичко, колко те обичам. Ако се случи нещо. . . И аз ще умра. . .
Очите ѝ излъчваха влажна топлина в очите му, вливаха се в тях, *струеха* с изражение на вина (к. м. — З. Д.) на тихо закъсняло покаяние. . .“ (с. 344—345)

Моралистичната интерпретация на изкуството стои в дъното и на собственото безнадеждно чувство за вина у Василиев, което външно е слабо мотивирано. Ние можем да приемем позицията на Ю. Бондарев, можем да се отнесем и с резерви към нея. Не е това въпросът, който ме интересува в момента. По-важното е, че тази позиция е защитена по един блестящ художествен начин, в пълно съответствие с реализма на живота. Разбира се, освен безпощаден, този реализъм е и малко безнадежден. . . Ако човек не схване моралистично оцветеното — ще повторя, в духа на Л. Н. Толстой — естетическо кредо на Ю. Бондарев, той едва ли ще бъде способен да осмисли цялата дълбочина и сила, заложена в образа на художника Василиев.

Това не е единственият възможен подход към изясняване същността и ролята на изкуството. Но щом като авторът го е превърнал в личностна позиция, щом го е защитил по такъв блестящ художествен начин, ние сме длъжни да се отнесем с респект и уважение към него. Той — този подход към изкуството въобще — крие в себе си ключа за отваряне вратите на онази съкровищница на изкуството, каквато представлява романът „Избор“.